

Fekete Ilona

Műemlékvédelem és örökség Magyarországon: intézménytörténet, perspektívák, vélemények

Vajon mennyire kell visszamennie az időben annak, aki a kulturális örökség fogalmának magyarországi jelentkezését kívánja megismerni? Ha csupán arra a folyamatra kíváncsi, amely a ma használatos jelentésében bevezette a hazai politikába, az érintett szakmákba, intézményeikbe és a közbeszédbe, aligha kell az 1990-es évek második felénél régebbre tekintenie. Ha a szakmai körök korai tájékozódásáról sem feledkezik meg, egy-két évtizeddel korábbra teheti kiindulópontját; például az UNESCO Világörökségi Egyezményének (1972) első magyarországi hatásait kutathatja. De ha az utóbbi harminc évnél messzebbre nem merészkedik, a tudomány- és intézménytörténeti előzményeket szem elől fogja téveszteni, s így a történet által a jelenen hagyott nyomokat is.

Az előzmények már egészen a XIX. század közepéig, sőt, elejéig vezethetők vissza az érdeklődőt. Az időtartam megválasztásán túl azonban egy tematikai probléma is bonyolítja ezt a történeti elbeszélést. A XX. század végén kibővülő örökségfogalom, vagy a védelem által használt „integrált örökség”-gondolat megpróbálja együtt kezelni azokat a tárgyi emlékeket, amelyek az említett, mintegy másfél évszázados periódusban különböző tudományos diszciplínák és a nekik megfelelő intézmények (múzeumok, levéltárak, könyvtárak) hatáskörébe tartoztak. Ennek következtében a történeti előzmények kutatását is az teheti valóban izgalmassá, ha e területeknek – a „régiség-tan” általános kategóriájából való kiválását követő – szaktudománnyá válását, specializációját, önálló intézményszervezési tevékenységét nem külön-külön, hanem párhuzamosan követi végig, kiemelve a kölcsönhatásokat, a távolodásokat és közeledéseket, a már létező, de szeparált tudománytörténeti eredményeket egymás megvilágításában értelmezve.

Mindez természetesen nagyságrendekkel túlnő azon a feladaton, amelyre ebben a tanulmányban vállalkozhatok.¹ Első részében csupán a műemlékvédelem intézmé-

¹ Az egyes területek önértelmezési – illetve önreprezentációs – törekvése eredményezhette azt, hogy a közel-múltban több szakma – például a műemlékvédelem, a régészet és a muzeológia – hazai történetének készültek új áttekintései, összefoglalásai, melynek nemcsak a Millennium körüli visszatekintés momentuma, hanem bizonyára a nemzeti kultúra mint hagyomány és történeti konstrukció iránti tudományos érdeklődés is kedvezett. Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem korszakai*. OMVH, Bp. 1996. (a továbbiakban: BARDOLY–HARIS, 1996.); *Múzsák kertje. A magyar múzeumok születése*. Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület, Bp. 2002.; Somkuti Gabriella: *Az Országos Széchényi Könyvtár története, 1802–1918*. OSZK, Bp. 2002.; Visy Zsolt (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma – Teleki László Alapítvány, Bp. 2000. (a továbbiakban: Visy 2003.); a műemlékvédelem érdeklődésének körébe kerülő újabb témákról, a kultúrtájakról és a történeti kertekről rendezett konferenciákat követő tanulmánykötetekre is: *Kultúrtáj – történeti táj – műemlékvédelem*. Budapest – Keszthely, 1993. június 7–11. OMVH, Bp. é. n.; Galavics Géza (szerk.): *Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem*. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Mágus Kiadó, Bp. 2000. (a *Történeti kertek Magyarországon* című 1997-es konferencia alapján); az 1995-ben, Illyefalván tartott Fiatal Néprajzkutatók V. Konferenciája nyomán megjelent tanulmánykötetben már az örökség és a turizmus kapcsolatáról is olvashatunk: Kalocsai Csilla: *Örökség, turizmus és a világháló*. In Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Néprajzi Múzeum, Bp. 1998. 197–202.

nyeinek, a rájuk vonatkozó törvényeknek a történetét kísérel meg felvázolni. Döntésemet indokolja, hogy a kulturális örökség jelentésbővülése éppen a történeti műemlékektől indult Nyugaton, és ezt a magyarországi fejlődés is reprodukálta. Ennek logikáját követve jutunk el a 2001. évi kulturális örökségvédelmi törvényhez, az általa teremtett új helyzet bemutatásához, mellyel a tanulmány második része foglalkozik. Itt már nem csupán a műemlékvédelem körén belül próbálom áttekinteni azokat a dilemmákat, melyek a kulturális örökség mint fogalom, rendezőelv jelentkezése során tűntek fel az érintett szakmák, intézményeik, illetve a politika horizontján. Ezen a ponton két, szélesebb körben nem ismert dokumentációra korlátozom a vizsgálódást. Használok egyrészt azokat az interjúkat, melyeket a magyarországi műemlékvédelem, művészet-történet és régészet néhány kiemelkedő reprezentánsával készítettem, másrészt egy kerekasztal-beszélgetés szempontjait foglalom össze. Az interjúk 2001–2002 telén és 2002 tavaszán készültek: a kulturális örökség magyarországi történetének több szempontból is érdekes szakaszában: nem sokkal az új törvény hosszan elhúzódó születése, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal létrehozása után. A 2002 végén szervezett kerekasztal apropóját is a törvény és a KÖH működésének első esztendeje adta, ám itt már nem csak az említett két terület képviselői mondták el véleményüket.

De hogyan helyezük majd el ezeket a mai fejleményeket a másik, a hosszabb történetben? A szervezés, átszervezés fordulatai tagolják, sőt, szakítják meg többször is ezt: a XIX. század közepétől végigkísérhetjük, hogyan hozza létre minden kor a maga műemlékvédelmét. Arra a súlyos hagyatékra célozva, amit az örökségvédelem jelene kapott a műemlékvédelem múltjától, bevezetőmnek az alábbi címet adom:

A MŰEMLÉKVÉDELEM ÖRÖKSÉGE

Ha a magyarországi műemlékvédelem kezdeteit kívánjuk felvázolni, kézenfekvőnek tűnhet, hogy a történet fonalát az 1881-es műemlékvédelmi törvénnyel vegyük kézbe. A história mindazonáltal jóval korábban kezdődött: akár Schönwisner István 1778-as óbudai feltárásától is előadhatnánk.² Ezúttal inkább arra kell rámutatnunk, hogy az 1881-es törvényalkotást megelőzte egy tudományos társaság létrejötte: 1841-ben, német példa alapján alakult meg a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága. Az ország szakembereinek színe-javát kívánta tömöríteni – a Kubinyi Ágoston által írt alapszabály erre vonatkozó felszólítást tartalmazott –, és kezdettől fogva a hazai tudományosság terjesztése mellett foglalt állást. (Cs. PLANK–CSENGEL 1996, 21–45.)

Évente két alkalommal tartott vándorgyűléseik és az újságokban³ megjelent írásaik, nyilatkozataik hatását jellemzi, hogy már 1842-ben, Kolozsvárott felvetődik a múlt emlékeinek, leleteinek törvény általi védelme, szakmai intézetek létrehozása, a gyűjtemények összefogása.

1848-ban megalakul a Régészeti Bizottság, Henszlmann Imre vezetésével. A magyar műemlékvédelem a Habsburg Birodalom állami műemléki szervezetébe tagoldódik be, a *Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* részeként. A Magyar Tudományos Akadémián belül létrejön az Archeológiai Bizottság, melynek

² „Mivel a kiásott földörészletet megőrizték, és fölé egy kis védőépületet emeltek, ez tekinthető a magyarországi műemlékvédelem kezdetének is.” Zsidi Paula: *Aquincum polgárvárosa az Antoninusok és Severusok korában*. Enciklopédia, Bp. 2002. 13.

³ Akadémiai Értesítő, Honderű, Társalkodó, Budapesti Híradó, Magyar Szépirodalmi Szemle.

szabályzata kitér a társadalmi szerepre: közérthető formában fel kell hívni a figyelmet a rossz állapotban lévő emlékekre, törekedni kell fenntartásukra, és ennek tanítása is szükséges (GERŐ 1958, 56). 1858-tól tehát lehetőség van egy valóban hazai érdekű védelemre. A Bizottság 1859-től folyóiratot ad ki, az Archeológiai Közleményeket (1899-ig), melynek szerkesztője már a második kötettől kezdve Ipolyi Arnold lesz.⁴ 1866-ban a Magyar Orvosok és Természettudósok Társaságának gyűlésén törvénycikkjavaslatot hoznak, amely még az évben az országgyűlés elé kerül: így az Akadémia Archeológiai osztálya kapja meg a magyar műemlékek védelmének feladatát.

A kiegyezés után, 1869-ben Henszlmann Imre terjeszt törvényjavaslatot az országgyűlés elé a műemlékek védelméről. Ez a javaslat az Országos Régészeti Felügyelet és Tanács létrehozását is tartalmazza. Az 1871-es év folyamán Ipolyi Arnold, Rómer Flóris bevonásával, kibővíti a törvényjavaslatot, nem csak az ingatlan, hanem az ingó műemlékekre is. 1872-ben a vallási és közoktatási miniszter rendeletével megalakul a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága, melynek előadója Henszlmann Imre, építész Schulek Frigyes. Az elnök Szalay Ágoston, a bizottság munkájában részt vesz Ipolyi Arnold és Rómer Flóris. A Bizottság törzskönyvet készít, melyben az akkori műemlékeket három csoportba sorolja: helyreállítandó, megóvandó, lerajzolható ingatlanokat nevez meg. (CSÁSZÁR 1983, 7–23.) Hatékonyságukat dicséri a két kisajátítási törvény, Pest és Buda városa (1868), majd a többi község vonatkozásában (1871). 1880-ban a Bizottság kiállítást rendez addigi munkásságából.

Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter működése alatt született meg az 1881. évi XXXIX. műemlékvédelmi törvény, mellyel megalakult – a hivatali apparátussal is rendelkező – Műemlékek Országos Bizottsága (MOB). Az osztrák mintára létrejött országos bizottság az oktatási minisztérium felügyelete alá tartozott. Ennek műemlékvédelmet támogató – és felügyelő – tevékenységét művészettörténészek és építészek vezették, e területek szakemberei vettek részt a tudományos kutatásokban is. (MAROSI 1991, 2–8.) A törvény nyomán mindenütt két alapkérdés merült fel: egyrészt a magántulajdon védelme, másrészt a miniszteri intézkedés arra az esetre, ha a tulajdonos nem hajlandó részt venni a műemlékvédelmi munkában: a kisajátítás vagy az esetleges lebontás engedélyezése. A miniszter által nyújtott fedezetet már csak az is szükségessé tette, hogy ekkor csupán néhány épület volt az állam tulajdonában. Mivel a műemlékek közé sorolták a földben lévő történeti értékű építményeket is, a tulajdonosnak be kellett jelentenie ilyen jellegű műemlékét a községi előljárónak, majd a minisztérium döntött fenntartásáról. Noha az ingó műemlékekre nézve is készült javaslat, mégsem került bele a törvénybe. (Ezt a hiányt próbálja majd pótolni 1912-ben a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa az ingó műemlékekre vonatkozó törvényjavaslat előterjesztésével.)

A régészet szempontjából említendő az 1878. V. tc. 366. paragrafus, mely a kincstárlás bejelentésének elmulasztása, ill. az előre be nem jelentett kincskeresés ügyében hozott szabályzást. Kincs alatt a törvény olyan régészeti értékkel bíró tárgyat értett, melynek jogos tulajdonosa semmiképpen nem állapítható meg, és a tárgy a középkor óta az államkincstár tulajdonát képezi (NAGY 2003, 33).

1919 februárjában Éber Lászlót bízzák meg a MOB vezetésével, aki tervezetet készít a jövő Országos Műemléki Hivatal feladatairól. A Tanácsköztársaság bukása miatt a terv papíron marad; 1921. júniusában visszaállítják a MOB-ot. 1922-ben korszerű fel-

⁴ Vékony Gábor: A régészeti terepkutatás története Magyarországon. In VÍSY 2003, 15.

fogásban új szervezeti szabályzat készül: a műemlékek körét a történelem előtti időkből származóktól egészen a XIX. század közepéig létrejöttékig terjesztik ki. A Bizottság fő tevékenységi köre most is a műemlékek felkutatása, összeírása, törzskönyvezése, nyilvántartása – az 1920-as trianoni békekötés utáni Magyarország területén.⁵

Számottevő lépést jelentett a régészeti ásatások szempontjából az 1929. évi XI. törvénycikk a múzeum-, könyvtár- és levéltárügy kérdéseiről. Egyrészt eltörölte az 1878. évi büntetőtörvénykönyv cikkelyét a kincstalálást illetően, másrészt jogot adott a vallás és közoktatásügyi minisztériumnak, hogy régészeti emlékeket rejtő földterületet tiltottnak minősítsen. A tiltott területeken csak az Országos Magyar Gyűjtemény-egyetem Tanács végezhetett feltáró munkákat; a véletlenül előkerülő leleteket pedig a Magyar Nemzeti Múzeumnak vagy a helyi közigazgatási hatóságnak kellett bejelenteni. Ilyenkor a megtalálót és a föld tulajdonosát a lelet kétharmad értékében kártalanították (NAGY 2003, 34).

Fordulatot jelentett Gerevich Tibornak a MOB alelnökévé való kinevezése. Gerevich a Bizottságot mellőzte, és az általa szervezett szakhivatal élére Genthon Istvánt állította Lux Kálmán építésszel az oldalán. Megtöbbszörözte az addigi pénzalapot, és alapos topográfiai felmérést indított el. Mivel az 1881-es jogszabály nem rendelkezett az „ingó műemlékekről”, ekkora már sürgetővé vált egy új törvény meghozatala. Az 1929-es múzeum-, könyvtár-, levéltárügyet szabályozó törvény szerint a múzeumok foglalkoztak ezekkel, és csak az építészeti emlékek tartoztak a MOB jogkörébe. Másrészt a szakhivatali működéshez a MOB működését és jogkörét szabályozó törvényre lett volna szükség. A műemlék tulajdonosának szerepét illetően az 1939-es modern olasz műemléki törvény (*Carta del Restauro*) volt irányadó.

Gerevich Tibor 1942-ben készíti el törvénytervezetét az új és szükségszerű változásokkal. A MOB helyett a Művészeti és Történelmi Emlékek Országos Felügyelőségét javasolja, mellette a Művészeti és Történelmi Emlékek Tanácsát a vallás- és közoktatásügyi miniszter felügyelete alatt. A műemlék állagát, illetve az ingó műemlékeket – Gerevich elképzelése szerint – a tulajdonos védeni köteles, ha nem így tesz, a felügyelőség lefoglalhatja a tulajdonát. Javaslatra kiterjeszti a művészeti és történelmi-építészeti emlékek körét a táji környezettel, történelmi jellegű földművekkel, egyes őskori maradványokkal, és bizonyos korszakhatárig a kéziratokkal, nyomtatványokkal ill. az ötven évnél nem régebbi objektumokkal – kivéve kortárs alkotásokat (Bozóki 1996, 173). A javaslat soha nem kerül a parlament elé.

A korabeli helyreállításokra – ilyen az esztergomi és a visegrádi királyi palota, a szombathelyi Szt. Quirinus bazilika, a margitszigeti domonkos apácakolostor – nagy befolyása volt az Athéni Kartának (1931), mely szerint a helyreállítás során bármely kor stílusát tiszteletben kell tartani, romok esetében csak állagmegóvásra van szükség (Bozóki 1996, 174).

Az 1938-ban, majd 1940-ben visszacsatolt területeken, Kassán, Aranyosmeggyesen, Kolozsváron, Marosvásárhelyen stb. is történtek helyreállítások. A MOB 1942-ben egy kiállítás keretében mutatta be a munkáját, hangsúlyozva az új helyreállítási megközelítést. Tevékenysége 1944-ben megszakadt.

A második világháború után, 1946-ban és 1948-ban is a minisztérium elé került az 1942-es törvényjavaslaton alapuló törvénytervezet. Az 1949. XIII. ÉM sz. törvényere-

⁵ Természetesen a külföldi magyar vonatkozású helyekkel – pl. Rodostóval – akkoriban is foglalkoztak. A tudományos értékű felmérések a Felvidékre vonatkozólag – ezeket Divald Kornél folytatta – sajnos megszakadtak.

jú rendelet átfogóan intézkedett az ingó és ingatlan műemlékekről. A feladatot ellátó szervezet a MúMOK (Múzeumok és Műemlékek Országos Központja) lett, melynek elnöke Ortutay Gyula volt. Az egykori, szorosan vett műemlékvédelmi munkát a Tudományos Osztály végezte Gerő László és Dercsényi Dezső vezetésével, ellenőrzésének feladatát pedig az Építésügyi Minisztérium látta el. A MúMOK nem volt alkalmas a szervezett műemlékvédelemre – a hatósági ügyintézés, az elvi kérdések megoldása és a műemlékek nyilvántartása túl széles spektrumot fedett le –, és csupán három évig működött. Az 1950-es évek elejétől megindultak a Városképi és Műemléki Vizsgálatok, melyek számos aktuális feladatnak eleget tettek – városrendezés, épületek, épületegyüttesek felmérése, építészeti és művészettörténeti városfelmérés –, és három kategória szerint (műemlék, műemlék jellegű és városképi jelentőségű épület) osztályozták a műemlékeket. Az osztályozásra azért volt szükség, mert a törvényt gyakran áthágták.⁶ A régészeti lelőhelyek és leletek esetében is a MúMOK javasolta a védetté nyilvánítást. Minden föld alól előkerülő, muzeális ingó tárgy az állam tulajdona lett, ezek megtalálását a területileg illetékes múzeumnak kellett jelenteni. (Az 1963. évi 9. törvényerejű rendelettel ezt megerősítették és a folyó medréből vagy máshonnan előkerülő tárgyakra is kiterjesztették [Nagy 2003, 34].) Az eddigi megváltás helyett pénzkülműt kapott a megtaláló és a földtulajdonos – később már csak a megtaláló.

1953 januárjától nem volt a műemlékvédelemnek önálló szervezete: az Építészeti Tanács hatáskörébe tartozott, a Népművelésügyi Minisztérium Főosztályán. Egy 1953-as rendelet alapján az Építészeti Tanács az Építésügyi Hivatal ellenőrzése alá került, külön Műemléki Csoporttal a védelem ellátására. Pogány Frigyes már ekkor javasolta egy önálló műemlékvédelmi szervezet létrehozását, amely biztosítaná a tudományos alapot, és felhívta a figyelmet egy saját kivitelező-tervező osztály szükséges voltára (DERCSÉNYI 1980, 54). Az Országos Tervhivatal még ebben az évben engedélyt ad egy külön osztály létrehozására.

1957-ben alakult meg az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség (OMF), amely az Építésügyi Minisztérium Város és Községrendezési Főosztályának ellenőrzése alá tartozott. Az OMF-nek két feladatot kellett ellátnia: a más szervek által, műemlékekkel kapcsolatosan végzett munkák szakfelügyeleti, hatósági teendőit, másrészt a gyakorlati műemlékvédelmi munkák teljes és szervezett megvalósítását. A Tudományos Osztály végezte a régészeti és művészettörténeti kutatásokat, míg a Tervezési és Kivitelezési Osztály e kutatások alapján valósította meg a helyreállításokat, konzerválásokat stb., a Műemlékfelügyeleti osztály pedig a tanácsokkal, társadalmi szervezetekkel, magánemberekkel tartotta a kapcsolatot (CSASZÁR 1983, 23).

Szintén ekkor alakult meg a Budapesti Műemléki Felügyelőség (BMF), melynek hatósági felügyeletét az OMF látta el. A BMF megalakulása azért újdonság, mert előtte csak a Budapesti Városépítési Tervező Intézet (BUVÁTI) műemléki osztálya foglalkozott a szóban forgó teendőkkel, de nem hatósági jogkörben.

Az 1964-ben hozott építésügyi törvényt az 1967-es miniszteri rendelet egészítette ki a városi térszerkezetre is ügyelő műemlékvédelem jegyében: ennél fogva a műemlék saját telke, illetve a szomszédos telkek is védettséget élveznek – így születik meg a műemléki környezet fogalma (DERCSÉNYI 1980, 59).

⁶ Véglegesen 1964-ben az építésügyi törvény módosításával rendeződött az Országos Építési Szabályzat; addig önkényes értékmeghatározás folyt (DERCSÉNYI 1980, 23).

Az OMF az előbb említett BUVÁTI-n kívül az Építésügyi Minisztérium más tervező intézeteivel is kapcsolatban állt.⁷ Mint műemléki szakhatóságnak feladatai közé tartozott az országos nyilvántartás, a műemléki tervtár gondozása, a fényképezés, a könyvtár, restaurátor- és kőszobrász-műhely fenntartása (GERŐ 1958, 72). A műemlékvédelemnek társadalmi szervei is voltak, mint az Építőművészek Szövetsége, a tanácsai műemléki albizottságok.

Noha a Felügyelőség a műemlékek komplex kezelésére volt hivatott, egyértelmű volt egy olyan önálló országos műemléki intézet hiánya, amely saját építési vállalattal rendelkezett volna, és nem csak hatóságilag tudott volna eljárni; hiányzott továbbá a megfelelő szakemberképzés is.⁸

A hazai műemlékvédelem, akárcsak a háború előtt, szervesen bekapcsolódott a nemzetközi műemlékvédelembe. Az 1931-es Athéni Karta elveit követve, azt továbbfejlesztve jött létre az 1964-es Velencei Karta, mely a helyreállítás problematikájával foglalkozik, kiterjeszti a műemlékek körét, valamint a karbantartásra és a konzerválásra helyezi a hangsúlyt. A város, mint egyedi műemlékek összessége, kiemelt fontossággal szerepel a dokumentumban. Ugyanezen a kongresszuson – a műemlékvédelemmel foglalkozó építészek és szakemberek II. nemzetközi kongresszusán – alakult meg az ICOMOS (International Council of Monuments and Sites) az UNESCO keretében.⁹ Az UNESCO Végrehajtó Tanácsa 1966-ban Budapesten – első alkalommal szocialista államban – tartotta ülését a műemlékvédelem és az idegenforgalom kapcsolatáról. 1972-ben az ICOMOS III. közgyűlését tartották Budapesten. Majd ismét egy Karta fonta szorosabbra a nemzetközi kapcsolatokat – a Történeti Városok Kartája 1987-ben (Washington) –, továbbá a CIVIH (Történeti Városok Nemzetközi Bizottsága), amelynek székhelye Eger lett. (ROMÁN 1993, 169–177.) Ennek ellenére Magyarország bizonyos nemzetközi egyezményekhez jóval később csatlakozott: az UNESCO 1972-ben megszületett Világörökség egyezményéhez 1985-ben, az 1992-es régészeti örökségről szóló máltai (Valletta-i) egyezményhez pedig 2000-ben (ROMÁN, 2002).

A rendszerváltást követő átalakulások a műemlékvédelemre is nagy hatással voltak. A Felügyelőség struktúrája eleve magában rejtette az előbb már említett gyengeséget, de a társadalmi, gazdasági és politikai változások is szükségessé tették a változást. 1992-ben a kormány rendeleti úton létrehozta az Országos Műemlékvédelmi Hivatalt (OMvH), feladatait pedig a környezetvédelmi és területfejlesztési miniszter határozta meg rendeletben, módosítva a műemlékvédelmet szabályozó jogszabályt (PETRAVICH 1992). A Hivatal tehát a környezetvédelmi és területfejlesztési miniszter irányítása alatt állt. A Műemlékfelügyeleti Igazgatóság önálló szervként intézkedett: engedélyeket bocsátott ki, ellenőrizte a műemlékek állapotát, segítette helyreállításukat, hasznosításukat. Az ügyfélszolgálati irodák megnyitásával közvetlenebbé vált az ügyfélkapcsolat és felgyorsult az ügyintézés. A budapesti mellett öt vidéki iroda működött. A Hatósá-

⁷ A FÖTI–BUVÁTI-t követte a KÖZTI, majd a VÁTI. Horler Miklós: Építészet és örökség negyed századdal ezelőtt. *Magyar Építőművészet*, 1988, 3. 37–39.

⁸ GERŐ 1958, 68; DERCSÉNYI 1980, 71. Máig nem teljesen megoldott a műemléki szakképzés, ami interdiszciplinaritása miatt számos nehézséget rejt magában, ezért sokféle megoldás alakult ki rá – ilyen a műemléki szakmérnök képzés, amelyre például posztgraduális képzés keretében lehetne lehetőség (Román András: Műemléki szakemberképzés. In *Az Egri Nyári Egyetem előadásai*, 1975.; újrakiadva, in uő: *Műemlék, építészeti örökség, város*. OMvH, Bp. 1996. 255–257.)

⁹ Ennek újabb értékelését l.: *A Velencei Karta. The Venice Charter. La Charte de Venise 1964–2004–2044?* Budapest–Pécs, 2004. 05. 22–27. *Műemlékvédelem*, 2004. Különszám.

gi Főosztály ellenőrizte az Igazgatóság munkáját, és a Hivatal koordinálási feladatainak tett eleget, elemezte a műemlékvédelem helyzetét, új jogszabályokra tett javaslatot. A Tudományos Főosztályon belül működött a gyűjteményi, kutatási és topográfiai osztály. A Kül- és Belkapcsolatok Osztálya egyrészt a külföldi partnerekkel – pl. az Európa Tanács Kulturális Örökség Bizottsága, az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága –, másrészt a társadalmi szervezetekkel tartotta fenn a kapcsolatot. Ez utóbbiak közé tartoznak a helyi önkormányzatok mellett működő műemlékvédelmi bizottságok, város- és községvédő egyesületek, az Örökségünk Őrei ifjúsági mozgalom és a Nemzeti Örökség Bizottsága (PETRAVICH 1992, 10). Az OMvH egyéb intézményei közé tartozott a Magyar Építészeti Múzeum. Már az OMF-en belül létezett, de múzeummá, az OMvH alá rendelve, 1992-ben vált. A Műemlékek Állami Gondnoksága (MÁG) a központi gondoskodást igénylő műemlékeket védte, és építettként működött. Ezt az intézményrendszert az ÁMRK (Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ) – az OMF volt restaurálási, kőszobrászati osztálya – egészítette ki.

Az 1997. LIV. műemlékvédelmi törvény az addigi rendelet (Építésügyi Minisztérium, 1967) helyébe lépett, alkalmazkodva a megváltozott viszonyokhoz, pótolva egyes hiányosságokat. A műemlékek besorolása a következő kategóriák szerint változott: műemlék, műemléki jelentőségű terület, védett műemléki terület. A törvény révén a műemlék a településfejlesztés vonatkozásában is jelentőséget kapott. A környezetvédelmi és területfejlesztési miniszter feladata lett, hogy együttműködjön a művelődési és közoktatási miniszterrel. A törvény intézkedett a tanácsadó szereppel bíró Országos Műemlékvédelmi Tanács létrehozásáról. A műemlékvédelem, az egyéb támogatásokon kívül, a Központi Környezetvédelmi Alapból részesült.

Mivel ez a törvény csak az épített örökségre vonatkozott, illetve a hozzá kapcsolódó területekre – így a történeti kertekre –, felmerült, hogy szükség lenne egy ingó műemlékekre, illetve egyéb kulturális javakra vonatkozó törvényre. Az 1997. CXL. törvény már a *kulturális örökség javairól* rendelkezett: a régészeti jelentőségű területeket, a műemlékek ingó tartozékait, a könyvtári dokumentumokat, a közművelődési intézményeket sorolta ide. Védelmük szempontjából a törvény hiánypótló volt, és az országból való kivitelük témája is nagy hangsúlyt kapott. E törvény által jött létre a Kulturális Örökség Igazgatósága (KÖI) a következő feladatok ellátására: védett területek bejegyzése, javaslatétel lelőhelyek védetté nyilvánítására, nyilvántartások vezetése. A KÖI közigazgatási hatóságként működött, a szakhatósági feladatokat a megyei múzeumok látták el.

Az 1998-ban, az addigi Művelődés- és Közoktatásügyi Minisztérium kettéválasztása nyomán megalakuló új kulturális tárca, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma (NKÖM) az OMvH ellenőrzésének feladatát is megkapta. Változás az is, hogy a minisztérium eddigi felügyeleti szerepe egyetlen tisztviselőre, a helyettes államtitkár-ra szállt. Ezentúl ő felelt a kormányzat szakpolitikai koncepciójának kialakításáért, és irányította az egész terület tevékenységét (FEKETE 1998, 290). Az OMvH-t egyre inkább szakmai műhelyként képzelte el a koncepció: ebben az esetben a szakhatósági feladatok folyamatosan kikerültek volna a feladatköréből.

A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény gyökeres változást hozott az addigi műemlékvédelmi szervezetben. A törvény a kulturális örökséget a következő komponensek összességéként definiálja: régészeti érdekű területek, régészeti emlékek, régészeti lelőhelyek és védőövezeteik, a műemlékek, műemléki értékek

és a műemléki területek, illetve a kulturális javak.¹⁰ A törvény rendelkezik a régészeti örökség védelméről, a műemlékvédelem sajátos tárgyairól – történeti kertek, műemléki területek, temetők és temetkezési helyek –, a műemlékek fenntartásáról és használatáról, a kulturális javak védelméről és a hivatal feladatairól is. Sok tekintetben módosítja az 1997-es törvényt kulturális javakra vonatkozóan, a muzeális intézmények és múzeumok tekintetében. A törvény egyik legfontosabb következménye (amire alább visszatérünk), hogy egy új intézményrendszert hoz létre: az OMvH és a KÖI összevonásával megszervezi a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalt (KÖH), amely 2001 október óta biztosítja az integrált védelmet. Az ágazat szakmai felügyeletét a nemzeti kulturális örökség minisztere látja el.

A hazai műemlékvédelem napjainkig tartó intézménytörténetének felvázolása további mondanivalónk szempontjából sem volt hiábavaló. Nemcsak azért, mert az új törvény a kulturális örökség részének tekinti az épített örökséget, a műemlékeket. A mai helyzet elemzésekor ezenkívül még legalább két okból érdemes gondolni a XIX–XX. századi történetre. Egyrészt, mint arra már utaltunk, az örökségi szemlélet a műemlékfogalom fejlődésének és kiszélesedésének egyfajta végpontjaként értékelhető. Másrészt, a történetben olyan strukturális tényezők váltak kitapinthatóvá, amelyek mind a mai napig jelentőséggel bírnak. (És fordítva: persze a mai viszonyok is befolyásolják történeti percepciókat; azt, hogy a múlt intézményrendszereit vizsgálva mire leszünk figyelmesek.)

Az említett tényezők közé tartozik mindenekelőtt, hogy hol kap helyet a mindenkori műemlék- (avagy örökség-) védelmi hatóság a kormánystruktúrában, és hogyan felügyeli azt a kormány. Milyen értelemben centralizált a kulturális javak védelme, illetve mennyire centralizált maga a hatóság, és miképpen differenciálódik; hogyan viszonyulnak egymáshoz a hatóságon belül a tudományos és szakhatósági-felügyeleti teendők? Olyan momentumok, mint a műemlékvédők eredményeit bemutató kiállítás 1880-ban, vagy később a tulajdonos, a megtaláló jutalmazására (vagy épp büntetésére) tett intézkedések, a civil szervezetekkel fenntartott kapcsolat példáját adják azoknak a kapcsolattartási formáknak, melyek által az állami intézmény és a társadalom együttműködése koronként megvalósult. Történetünk során felfigyelhetünk az állami felügyelet alá eső értékek meghatározását jellemző változékonyásra, ingadozásokra is. (Érdeemes lenne részletesebben elemezni, vajon a mai integrált örökség-konceptió előfutárának tekinthető-e a Gerevich által meghatározott, igen kiterjedt definíció!) A külső összefüggésrendszerrel még ebben a rövid áttekintésben is felvillantotta két téma: a trianoni békeszerződés után a határokon kívül maradt emlékek problémája, illetve Magyarországnak a nemzetközi egyezményekhez való csatlakozása. Ezeket a hosszú távon ható problémákat akkor is ott kell látnunk a háttérben, amikor éppen az örökség fogalmának előtérbe kerülésével foglalkozunk: nem feledkezhetünk meg arról, hogy nem csupán egy szemlélet, mentalitás változásáról van szó, hanem politikai és szakmai struktúrák nehézkedési erejéről, egyúttal az átalakításukra tett, meg-megújuló kísérletekről is.

Mielőtt tehát rátérnénk a mai helyzetképre, egy fontos kérdést még tisztáznunk kell. Vajon a kulturális örökség fogalmának átvétele egycsapásra következik-e be Magyar-

¹⁰ „Kulturális örökség: régészeti érdekű területek, régészeti emlékek, régészeti lelőhelyek, ezek védőövezetei, a műemlékek, műemléki értékek és a műemléki területek, valamint a kulturális javak.” „Kulturális javak: az élettelen és élő természet keletkezésének, fejlődésének, az emberiség, a magyar nemzet, Magyarország történelmének kiemelkedő és jellemző tárgyi, képi, hangrögzített, írásos emlékei és egyéb bizonyítékai, valamint a művészeti alkotások.”

országban, az 1990-es évek második felében? A válaszuk egyértelműen nem. Többek közt Dercsenyi Dezső, Gerő László, Román András műveiben találjuk annak jeleit, hogy a műemlékfogalom tágulását a magyarországi műemlékvédelem már az 1960-as évektől nyomon követte.¹¹ A Világörökségi listájára 1987-ben felkerült első magyarországi helyszínek (Budapest, Hollókő) is utalnak a „lépéstartásra”. Egy másik szinten pedig a Ráday Mihály neve által fémjelzett civil mozgalom népszerűsítette az építészeti emlékek ügyét, ami a kulturális örökség gondolatkörében szereplő „társadalmisítás” egyik, különös előzményének is tekinthető Magyarországon.

ÖRÖKSÉG-DILEMMÁK

A magyarországi reflexióra utaló példákat még hosszan folytathatnánk. Míg ezek meggyőznek arról, hogy a műemlékvédelem nyomon követte az „örökség” terén zajló folyamatokat, az 1990-es évek politikai döntései – a minisztérium létrehozása, illetve a törvényalkotás – hirtelen történtek, és így a definíciókat nem, vagy csak részben pontosították. „Az örökség egyszer csak mindenütt megjelent”, írja David Lowenthal könyve bevezetőjében, s ez a mondat Magyarországra is érvényes, abban az értelemben, hogy a szó megjelent, de tartalma bizonytalan maradt (LOWENTHAL 1998).

Elsősorban a fogalmi tájékozódást, másodsorban pedig a törvény által teremtett viszonyok megismerését szolgálták tehát az interjúk, amelyeket a Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok Központjában, 2000-ben indult kutatási projekt keretében készítettem. Az ugyanott tartott kerekasztal-beszélgetés pedig véleménycsere formájában adott alkalmat ugyanerre.¹²

¹¹ A műemlékek köre az ipari emlékek, a technika történetéhez kapcsolódó műemlékek, a népi műemlékek nélkül nehezen lenne megvonható (DERCSENYI 1980, 97). A bővülés egyik oka a műemlékvédelemnek a környezetvédelemmel történő összekapcsolódása is, a tájvédelem, amely kiterjed az utca, a város, a táj képére. Ennek a szemléletnek a kialakulásában a második világháború pusztítása is nagy szerepet játszott (GERŐ 1958, 84). Elfogadott, hogy a műemléknek két kritériuma van: a történeti és az esztétikai érték. Az emlék történeti értéke önmagából fakad, így a kultúrtáj is az épített örökség része és védelemre szorul. Román András: Műemlék és történeti emlékhely. *Műemlékvédelem*, 2000: 2. 97–101. A modern építészeti emlékeinek kapcsolatban a műemlékvédelem rugalmasabbá vált. Román András: Változások, hangsúlyeltolódások a világ műemlékvédelmében. In *Gerő László 85. születésnapjára*. OMVH, Bp. 1994. 23–28. Pogány Frigyes vezetett be egy újabb értéket a műemlék esetében, a történeti és esztétikai értékből adódó etikai értéket. Ez túlmutat a műemlék eddigi fogalmán, amennyiben a szemlélőnek nyújtott katarzis gondolatával operál. Ez a megközelítés összeér az örökség fogalmának fejlődésével. Az emlék, memento, az identitás kapcsán I. Horányi Özséb: Meddig ép egy jégre metszett kép? In *Sub Minervae nationis praesidio – Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből. Németh Lajos 60. születésnapjára*. ELTE Művészettörténeti Tanszék, Bp. 1989. 341–348. Külön említjük a marxista ideológia által kialakított kulturális örökség-felfogást, mely nem keverendő össze az imént tárgyaltakkal, és a későbbi fejlődés felől nézve alighanem zárványnak számít. A kulturális örökség a marxista történelemfelfogásban történelmi szükségszerűség, ami lehet adaptált/kívánt vagy teherterített jelentő/nem kívánt örökség. Ilyen összefüggésben az adaptált kulturális örökség kulturális szükséglet, melynek jelentőségét csak fokozza, ha egyben politikai szükséglet. Vö. Éles Csaba: A kulturális örökség problémái. In *A kultúra fogalmáról*. Kossuth, Bp. 1980. 334–354.

¹² Ezen a helyen nincs lehetőségem a megkérdezettek személyes álláspontjának részletes bemutatására, ezért a beszélgetések anyagának csupán tematikus összegzését kísérlem meg – vállalva annak magától értetődő ódi-umát, hogy ez az összegzés újabb, személyes értelmezést is jelenthet. Szeretném megköszönni minden interjúalanyunk a segítségét és türelmét. A megkérdezettek és az interjú készítésekor – illetve közvetlenül azelőtt – betöltött státuszaik – a következők voltak: Entz Géza, művészettörténész, NKÖM, Külföldi Kulturális Intézetek Igazgatóságának volt igazgatója; Fejérdy Tamás építész, a KÖH Felügyeleti Igazgatóságának vezetője, az ICOMOS ügyvezető elnöke; Granasztóiné Györffy Katalin művészettörténész, a KÖH Nyilvántartási Osztályának vezetője; Káldy Gyula, építész, KÖH Társadalmi Kapcsolatok Igazgatóság; Laszlovsky József, régész, ELTE Régészeti Tanszék, Közép-Európa Egyetem (CEU), Középkortudományi Tanszék (Medieval

A beszélgetések kiindulópontja maga az örökségfogalom volt, ennek három szakmában – a műemlékvédelemben, a művészettörténetben és a régészetben – való értelmezése és használata. A megkérdezettek, saját elbeszélésük szerint, akként ismerkedtek a fogalommal, hogy az első találkozások után – hirtelen vagy fokozatosan – tudatosították: az örökség nem csupán a műemlék szó szinonimája; nem szóhasználati különbséget, hanem valódi szemléletváltozást takar. Éppen az olyan, a „kulturális örökséget” megelőlegező kifejezések, mint az „integrált műemlékvédelem”, az „épített örökség”, jelezték, hogy nem egyszerűen tárgyi bővítés vagy intézményes összetartozás a cél (oly értelemben, hogy a műemlékeket, mondjuk, a festményekkel akarták volna összeházasítani), hanem egy módszertani átalakulás, mely az adott tárgyat a saját kontextusának bővülő köreiből vizsgálja: a műemléket például a városképben, a város szövetében, a régészeti leletet a lelőhely és a tágabb környezet összefüggésében. Eredetileg ezt lehet az „integráltságon” érteni. Az egységesítésnek az örökségfogalom keretében megvan az a további, szűkebb olvasata, hogy különböző helyeken fennmaradt, más-más gyűjteményekhez tartozó, de hasonló típusú tárgyakat csereszabatos módon kezeljenek (például így restauráljanak); azonban eltérő típusok esetén is lehetnek szervezeti szempontból praktikus előnyei az integrációnak, például egy külföldre vitt „korszak-kiállítás” esetében, ahol a különböző – és más-más gyűjteményből – származó tárgyakat együttesen lehet kezelni.

A másik ilyen jellegű felismerés arra vonatkozott, hogy az örökségfogalom magában hordozza az emlékek társadalmi hovatartozásának momentumát: nem általában „az” örökséget, hanem *valakinek*, valamely *közösségnek* az örökségét jelöli, s ezáltal bizonyos szubjektivitásra tesz szert. Az épített örökség kifejezés például azt emeli ki, hogy egy adott épület meghatározza az ott élők identitását, s nem feltétlenül esztétikai-művészeti vagy történeti értékével érdemli ki a megnevezést. Egyébként a fogalomnak az identitásra vonatkozó újdonsága annyiban vitatható, hogy a „műemléknek” is volt identitást formáló társadalmi funkciója, és a szakmailag legjobb helyreállítások régen is lehettek „integráltak”, a szakmák legjobbjai „holisztikus” szemléletet képviseltek: igaz, ez most szélesebb körben válhat elvárássá. Mit lehet és érdemes egyáltalán egyeztetniük a tudományos diszciplínáknak egymással? Például a régészet és a műemlékvédelem, amely korábban egyazon építménynek a föld feletti és alatti részein osztozott, most találkozik az ún. épületrégészetben. De minden diszciplínának saját fejlődési menete van, amelytől nem maradhat le pusztán a tudományköziség kedvéért.

A beszélgetőpartnerek felhívták a figyelmet a fogalommal, illetve a hozzá kapcsolódó, nemzetközi és magyarországi praxissal kapcsolatos kételyeikre. Nem rejtették véka alá, hogy észlelték az „örökség” mint divat túlzásait (hogy ha „minden” örökséggé válik, az végeredményben rendszertelen halmazt eredményez); vagy azt a veszélyt, hogy az örökségfogalom más fogalmakat kedvezőtlen helyzetbe hozhat (akár magát a műemlékfogalmat is!). A közösségek által történő szubjektív értékmeghatározás szembekerülhet a műemlék-kijelölés objektív értékeivel. Az örökség lehet *saját*, de

Studies Department); Marosi Ernő, művészettörténész, az ELTE Művészettörténeti Intézetének professzora, a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetének igazgatója, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke; Román András, építész, a hazai ICOMOS elnöke; Visy Zsolt, régész, a NKÖM volt kulturális államtitkár-helyettese (1998), Janus Pannonius Tudományegyetem (Pécs), Régészeti Tanszék; Wollák Katalin, régész, a KÖI volt elnöke, KÖH Régészeti és Műtárgy Felügyelet. – Az interjúk ártirt anyaga megtalálható a Teleki László Intézet Könyvtárában. Jelzete: K-3029/2004/1.

nem *sajátítható* ki: hovatartozásának mindig van egy magasabb szintje: ami a közösségé, az egyben a nemzeté, ami a nemzeté, egyben az emberiségé.

Azt a politikai akaratot, amely Magyarországon az örökséget bevezette, lehetett egy hosszabb folyamat beéréseként, egy régi hiányosság pótlásaként értelmezni (hogy úgy mond, végre egységes keretben próbálta kezelni a különálló területeket), de úgy is, hogy nem az integráció gondolati tartalmát ültette át, hanem annak csak az adminisztratív részét igyekezett megvalósítani hivatali szinten, miközben egy működő kulturális törvényt (az 1997-eset) alkalmatlannak minősített. A törvény hiányossága, hogy nem foglalkozik a szellemi örökséggel – igaz, ezt a hiányosságot némileg magyarázza, hogy nemzetközi szinten is akkoriban próbálták meghatározni ennek kritériumait.¹³ Részben ezzel függ össze másik alapvető anomáliája, hogy nem foglalkozik megnyugtató módon a könyvtárak, levéltárak kérdésével, gyűjteményeik helyzetével.

Az örökség jelentésbővülése egyfelől azt sugallja, hogy „minden fontos” lett; másfelől, a tapasztalat azt súgja, a kulturális identitásalkotás ezután sincs meg szelekció nélkül: vajon ez elkerülhetetlen, hozzátartozik az örökségképzés lényegéhez – vagy épp ellenkezőleg, kerülendő lenne? S egyáltalán, milyen értékfogalmon alapul a szelekció, meddig mehet el ez a válogatás? A történeti folyamat egészéből nem lehet önkényesen kiemelni annak egyes elemeit. (Itt kap speciális hangsúlyt a „konzerválni vagy restaurálni” vitatémája.) A szelekció problémáját más oldalról, a hozzáadás felől megvilágítva: az örökség rögzítettségét, egyfajta befejezettséget tételez-e, vagy inkább bővíthetőséget? Elszigetelődik-e a kulturális örökség a kultúra egészétől? Ki kellene találni annak a metódusát, hogyan gyarapíthatja valaki az örökséget a saját hagyatékával.

Talán érdekes és különös lenne ma a 2001–2002-es jóslásokat olvasni, de efféle jövőmondásba beszélgetőtársaim nem bonyolódtak, én sem kértem őket erre. (Nem mintha ne kerültek volna szóba a közeljövő izgalmas kérdései: hogy például a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – akkor még csak tervezett – regionális irodái miként kommunikálnak majd a lakossággal, illetve, sikerül-e a Hivatal tudományos és hatósági feladatköreit harmonizálni.) Abba azonban betekintést nyerhettem, hogy beszélgetőpartnereim témaival kapcsolatos gondolatait áthatották – a részint szakmai meggyőződéseiket, részint az örökséghez mint újdonsághoz fűződő reményeiket, elvárásaikat összegző – eszmények; miközben, tapasztalataik alapján azzal is számot vetettek, hogy a gyakorlatban sokszor milyen keveset lehet viszontlátni, valóra váltani ezekből az eszményekből.

Bár valamiféle egységes eszményt nem szeretnék „lepárolni” e változatos beszélgetésekből, néhány lépten-nyomon visszatérő elképzelést érdemes e rész befejezéseként összefoglalni. Ebben a körben – kézenfekvő módon – senki nem tartotta elgondolhatónak a tárgyi értékeket a szellemiek nélkül. Továbbá, senki sem tartotta úgy, hogy a hivatal mindenható lehetne: a hangsúly sokkal inkább az oktatást, tájékoztatást, népszerűsítést is magában foglaló társadalmasításra, a társadalmi részvételre esett. Az állam a terhek megosztását remélheti a lakosságtól, ez a megosztás azonban máris szembesíti az ellenőrzés módozatainak kérdésével; a partikularizmusokat talán a „közkinccs” régebbi, vagy a „nemzeti örökség” újabb fogalmát érvényesítő taktika ellenpontoszhatja, magatartásként pedig mind a társadalmi, mind az állami szereplők részéről megnyilvánuló önkorlátozás lenne hasznos. Az itt felvázolódó esz-

¹³ A szellemi kulturális örökség védelméről szóló nemzetközi egyezményt (*Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*) az UNESCO Közgyűlésének 32. ülészakán, 2003. október 17-én fogadták el.

ménykép persze egy pénzzel, ismerettel, ízléssel, stabil értékrenddel bíró tulajdonos, illetve közösség volt. Hiszen most már nem egyszerűen az a kérdés, hogy ezek felismerik-e javaikban az értéket, hanem, hogy milyen funkciót adnak nekik, miként képviselik el a hasznosításukat.

Egyre inkább körvonalazódik a központi probléma, hogy tudniillik milyen elv szerint lehet kontrollálni az örökség *bővülését* (amely mennyiségi szempontból parttalan-ná válhat, minőség tekintetében pedig a mesterkélttség, a muzealizáció, a rezervátum-lét nem éppen megnyerő perspektíváját vetíti előre), és hogy ki tudja megszabni ezt az elvet, illetve, ki tartja be. (Ne feledjük azonban, hogy a bővülést, más oldalról nézve, a fogyás kíséri, ami az állami felügyeletet szükségessé teszi: gondoljunk csak a műkincsek csempészetére.) Az államnak a mostaninál jobban kell támogatnia a kulturális javak tulajdonosait, fokozva érdekeltségüket, miközben szükség esetén ugyan-ezen javakat meg is kell védenie tulajdonosaik túlkapasaitól? Kibírja-e majd a szakmai hitelesség, mint követelmény és ideál a rá nehezedő nyomást? Az egész, eddigiekben körvonalazott rendszert determinálják a kormányzati ciklusok fordulatai: egy nem párt-, vagy aktuálpolitikai, hanem hosszú távra átgondolt állami örökségpolitikában csak reménykedni lehet.

Az eddig témákat ismét felvevő, és újakkal kiegészítő kerekasztal-beszélgetésre 2002 decemberében került sor a Teleki László Intézetben. Ezen néhány korábbi interjúalanyom is részt vett, de a kör most kiszélesedett – hiszen a könyvtári, levéltári, múzeumi szempontok is megfogalmazódhattak –, bár a szervezők igyekezete ellenére sem lett teljes.¹⁴ Kiindulópontként ismét az örökségfogalom, illetve a 2001. évi törvény szolgált, amely ekkor már több mint egy éve volt hatályban. (Már az interjúkból kiderült, hogy miben tartották előremutatónak és miben nem tudta elérni saját céljait.) A hozzászólásokból hamar érzékelhetővé vált, hogy az érintett szakmák szempontjait nem egyformán fejezte ki az elkészült jogszabály. Jóllehet a törvény az „integrált örökségvédelem” irányába mutató nemzetközi folyamatra reagált – ezt szolgálta a kulturális örökség területeinek közös kezelése és az intézményszervezés –, s ezt a szándékot a kerekasztal résztvevői sem vonták kétségbe, a beszélgetés során az interjúkból már ismert kritikai észrevételek hangzottak el a régészet és a műemlékvédelem oldaláról. Sőt, az is kiderült, hogy más diszciplínák felől nézve a dolgot további hiányok – aránytalanságok, az alulreprezentáltság jelei – tapasztalhatók.

¹⁴ A beszélgetés résztvevői voltak: Albrechtné Kunszeri Gabriella, Magyar Országos Levéltár, Állományvédelmi Főosztály, főosztályvezető; Csonka Takács Eszter, Európai Folklor Intézet, tudományos munkatárs; Deák Ildikó, NKÖM Műemléki Főosztálya, tanácsos; Diószegi László, Teleki László Alapítvány, ügyvezető igazgató; Ernyey Katalin, KÖH, régészeti referens; Fejérvy Tamás, KÖH Felügyeleti Igazgatóság, igazgató; 2002–2003 folyamán az UNESCO Világörökség Bizottság elnöke; Fejős Zoltán, Néprajzi Múzeum, főigazgató; Goda Károly, ELTE, történelemhallgató; Horváth Ágnes, ELTE, történelemhallgató; Jelen János, Informatikai és Hírközlési Minisztérium, főosztályvezető; Káldi Gyula, KÖH, Kárpát-medencei szakreferens; Keszei András, Teleki László Intézet, Közép-Európai Tanulmányok Központja; Laszlovszky József, ELTE Régészeti Tanszék, CEU, Medieval Studies Department, tanszékvezető; Monok István, Országos Széchényi Könyvtár, főigazgató; Pintér Tamás, a Világörökség Magyar Nemzeti Bizottság Titkárságának vezetője; Rozsondai Marianne, MTA Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjtemény, osztályvezető; Sonkoly Gábor, ELTE, Atelier; Teleki László Intézet, Közép-Európai Tanulmányok Központja; Tóth G. Péter, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum; Várallyay Réka, KÖH Társadalmi Kapcsolatok Főigazgatósága; Wollák Katalin, KÖH, Hatósági Főfelügyelet, régészeti és műtárgy főfelügyelő; valamint e sorok írója (az ELTE Művészettörténeti Intézet hallgatója). A beszélgetést Erdősi Péter moderálta (Teleki László Intézet, Közép-Európai Tanulmányok Központja). – A hanganyag megtalálható a Teleki László Intézet Könyvtárában, K-3029/2004/2.

A műemlékvédelem és a régészet ugyanis megtalálta a törvényben az UNESCO 1972-es konferenciájának hatását, az 1990-es években kiformalódott fogalmakat, de több szakma (például az irodalomtudomány és a néprajz) nem készült, nem tudott felkészülni az örökség diskurzusára. Így ez, immár törvény által megszilárdított formában, minimális intellektuális hatást gyakorolt a közgyűjteményekre. Ugyanis ezek saját, jól bejáratott fogalmakkal rendelkeznek, így fogalmi szinten az örökség nem jelentett számukra újabb kihívást. (A közgyűjtemények helyzetét a törvény nem könnyítette meg, számos technikai kérdést megoldatlanul hagyott, számukra nem adott új fogódzókat. Miközben egységes jogszabályként kínálta magát, a levéltári területen például nem teremtette meg az összhangot az érvényben maradó korábbi törvényekkel – ezeket a hiányokat a gyakorlat a maga módján próbálta áthidalni. A törvény nem látta el anyagi forrásokkal a közgyűjteményeket, és nem tette őket anyagilag érdekeltté sem. Miközben a könyvtárak sokféle költséges szolgáltatást nyújtanak (őrzés, tárolás, felügyelet, konzerválás, láthatóvá tétel), az ezekre fordítható forrásaikat, saját anyagi érdekelttségüket nem növelte a bevezetett rendszer. Az új intézményszervezést így az a kifogás érheti, hogy az általa megvalósított színvonalon a korábbi intézmények is megfeleltek a védelemnek, és *mutatis mutandis*, ezután is meg tudnak felelni, elvárható továbbá, hogy ahol a szakmai kompetencia van, ott legyen a döntés joga. Sőt, az egész országot érintő kultúrpolitikai irányvonalak kijelölése esetén is ezen intézmények véleményét kell kérdezni, nem egy felső politikai rétegben tervezni – nélkülük. De szóba került a mindenkori intézményszervezés határfoka is: érdemes lenne abból a szempontból is visszapergetni az egyes szakmák intézményesülésének történetét, hogy az valóban használt-e az adott tudománynak, meg tudta-e oldani a vállalt feladatokat az adott korszakban.

A politikai trend és az intézményesítés gyorsabban haladt, mint amennyire akár a szakmákban, akár a köztudatban elterjedt az örökségfogalom. Ugyanakkor a műemlékvédelmen (vagy a régészetten) kívül is akad olyan terület, amelyet az „örökség” jövedele (hatalomátvétele) nem ért egészen váratlanul: a folklór számára a szellemi örökség fogalmának bevezetése – igaz, ezt éppen nem a magyarországi törvénykezés, hanem az UNESCO mozdította elő – olyan értelemben előnyös fordulatot jelentett, hogy az írástudatlan, szóbeliségre épülő kultúrák védelmének kedvezett. (A kerekasztal idején az UNESCO szellemi örökség-egyezménye már várható volt, de még nem készült el.) Mindazonáltal a magyarországi néprajzon, illetve a kulturális antropológián belül nem zajlott le az örökségfogalom körüli elméleti vita. Sőt, időeltolódás van a nemzetközileg intézményesült praxis és a tudomány között, amennyiben azt az 1960-as években kidolgozott kultúrafogalmat, mely az 1972-es Világörökségi Egyezményre még hatott, a mai antropológia már nem használja. Egyszóval, az (integrált) örökség fogalma akkor adhatna többet, mint a részek puszta összegét, ha minőségileg új regiszterbe tudná áttenni a gondolkodás egészét; ez ugyanakkor nem csak az állam, hanem a szakterületek rugalmasságát is feltételezi.

A törvényhez visszatérve: ez nem is annyira legitimál, mint inkább általános tervet fogalmaz meg. A preambulumban lévő fogalmi definíciók közül több is csupán általános irányelvként értékelhető (miközben hasznos, új kifejezéseket is bevezet, mint a régészeti védőövezet vagy a műemléki érték): pedig egy törvény annyit ér, amennyi belőle számon kérhető, és amilyen gazdasági erő felsorakozik mögé. A hiányosságok tehát hosszan sorolhatók, de a beszélgetés résztvevői szerencsére ennél maga-

sabb szintre emelték a problémát.¹⁵ Első látásra úgy tűnik, paradox módon ehhez is a hiány témája vezette őket. Például az a kérdés, hogy vajon tudta-e kezelni a törvény a „társadalmisítás” problémáját. A törvény könnyebben mozdult az intézményesítés irányába, de az önálló helyi kezdeményezésekkel nem számolt. Vagy említhetjük azt a másik problémát, hogy míg a közgyűjtemények állományába kerülő javak eleve védeltséget élveznek, bizonytalan, hogy mi lesz a rajtuk kívül létező értékekkel, például az írói hagyatékokkal, könyvtárakkal, melyek a családnál maradnak. A hiány témájától továbbhaladva a résztvevők azt az általánosabb kérdést kezdték feszegetni, hogy milyen, az állami szabályzáson (így a törvénykezésen és az intézményszervezésen) túli módjai lehetségesek az örökséggel való foglalkozásnak, ezeknek milyen a magyarországi realitásuk, miközben persze az állami szerepvállalás és felelősség témája is vissza-visszatért.

Lehetséges, hogy a védelem túl nagy hangsúlyt kap más tevékenységi formákhoz képest? Amennyiben nem csak védeni, hanem tovább építeni is kívánja a társadalom az örökséget, ennek felelőssége már a mai alkotóra, szerzőre, könyvkiadóra, a művészre is kiterjedhetne, ami még átfogóbb szemléletet és tervezést igényelne. De kinek lenne joga alkotásaikból szelektálni? Így ismét a „kinek az öröksége?” témájába ütközünk. Hogyan tehető érdekeltté az „egyes ember”, hogyan előzhető meg elidegenedése az állami örökségvédelemtől? Hasznos itt felidézni az angol példát: az *English Heritage* mint intézmény mindent elnyelt, viszont a *National Trust* révén az állampolgár részvényese lett az örökségvédelemnek, bármily kicsi ez a részesedés; másrészt a visszafogott állami törvénykezést erős civil szerveződés egészítette ki. Anyagiilag és gondolkodásmódban tehát érdekeltté tehető a civil szféra. A külföldi internetoldalak szemrevételezése pedig arról győzhet meg bennünket, hogy a társadalomnak joga van tudni az örökség kezeléséről. A társadalmisítás mikéntjének kigondolása az állami intézmény érdekét is szolgálhatná, hiszen ez egyben esélyt adna arra is, hogy a piacósított örökség, az örökségesített kultúra kevésbé szerencsés vagy kimondottan riasztó példáiból okulva, mederbe terelje az örökség hasznosításának gazdasági folyamatait. Magyarországon a tulajdonos, az önkormányzat és a KÖH viszonyát nehezíti, hogy helyi szinten az örökségvédelem a helyi politika függvényében alakul, a helyi védettség törölhető; a Hivatal gyakran hiába próbál beavatkozni. Az állami hivatal kiválasztottsága, etalonja „lentről” nézve nem létezik – ha kedvező szakvéleményre van szükség, lehet szakértőt hozni, őt megfizetni.

Az efféle vadhajtások ellenére, vagy épp ezek miatt fontos feltenni azt az alapkérdést, hogy az örökségvédelemmel kapcsolatos tevékenységek hierarchikus vagy konszenzuális rendszerben zajlanak-e. Hogy vajon szót tudnak-e érteni egymással a „Dávidok és Góliátok”, és kik ezek a figurák egyáltalán? (Az csak az ironia kedvéért hangozott el, hogy ha „Góliát” ebben a történetben is elbukik, akkor vajon kik lesznek a „Dávidok”...) Ha a parlamenti ciklusoknak megfelelően négyévente változhat az örökséggel kapcsolatos politika, és az állam „elnehezedik”, akkor az intellektuális reflexió, a meg nem hallgatott tanácsadó szerepéből kilépve jogosult-e a nyomásgyakorlás formáit is létrehozni?

A szereplők témájától a terjesztés és befogadás módjához, ennek is egy konkrét, újabb módjához, a digitalizáláshoz vezetett a beszélgetés fonala, mégpedig a közgyűj-

¹⁵ A törvény 2005-ös módosításával foglalkozik Erdősi Péter – Sonkoly Gábor: A kultúra melankóliája. Jelen szám 73–90. o.

teményi állományvédelem kapcsán. Vajon közvetlen vagy közvetett formában találkoz-e a befogadó a kulturális javakkal, az eredeti tárgyat látja vagy a másolatát? A digitalizálásnak kétségtelenül van állományvédelmi előnye is (a kutatás során nem az eredeti használódik), továbbá ma már a létrejövő „örökség” jelentős része eleve digitális formátumú (pl. az online folyóiratok), amelynek lementéséhez számottevő tárolókapacitásra lenne szükség. Viszont a hátrányok is kézzelfoghatóak: a másolatok élettartama a mai becslések szerint nem több 10-20 esztendőnél. Túl e technikai megfontolásokon, érdemes megjegyezni, hogy a szellemi örökség fogalma Magyarországon sajátosan kapcsolódott össze a digitalizálással: a közgyűjtemények számára kiírt pályázatok hívószava lett. Ebben az a kockázat is benne rejlik, hogy szellemi örökség címen kópiákat állítunk elő – a vita idején az volt a benyomás, hogy digitális reprodukcióra több pénz nyerhető „szellemi örökség” címen, mint restaurálásra.

Új és különös szereplőként jelenhet meg a színen az „örökségtudomány”. Az örökség tudományos intézményesülésének egyik várható formája az, hogy a külföldi példák nyomán Magyarországon is tanszék, önálló folyóirat szerveződik köré. De ahogy mindenkor kockázatot jelent, ha a praktikum tudománnyá szervezi magát, egy ilyen típusú örökségi képzésnek is megvan az a veszélye, hogy elszakad a hagyományosan meglévő szakmáktól. Ez oda vezethet, hogy létrejön az elméleti „örökségszakértőknek” egy rétege, amely megél a professzionális menedzsmentből, de a szakmák gondolkodásmódjához, gyakorlatához, problémáihoz vajmi keveset ért, irántuk nem érzékeny. Ezért egy ilyen képzésnek, amennyiben létrejönne, a hagyományos szakmákra épülve kellene továbbképzést biztosítani, ahelyett, hogy helyettesíteni próbálná őket. Annak egyébként lehet pozitív szerepe is, ha egy ilyen tanszék distanciát teremt a probléma és művelői között.

A tudományok persze azt is aggodalommal szemlélhetik, ahogy a teret nyerő gazdaság, különösen a turizmus a kultúrát áruvá teszi. Ahogy az „örökségtudomány” is elszakadhat az örökség őrzésével foglalkozó szakmáktól és intézményektől, úgy a turizmus esetében is lehetséges, hogy nem a múzeum keres majd belőle, hanem a turisztika intézményrendszere. Itt ismét megkerülhetetlen a tudós szerepe: ha a tudomány nem nyit a társadalom felé, ezt az üzlet fogja megtenni helyette? A tudományos kompetenciánál gyorsabb, ütőképesebb üzlet hívja majd életre a szórakoztató „örökség-centrumokat”? Multinacionális cégek, melyeknek tartalomra van szükségük, a saját szakállukra oldják meg a muzeális gyűjtemények digitalizálását? Az örökségfogalomnak azonban lehet egy semleges olvasata is a kultúra és a gazdaság összefüggésének terén: a „folklorizmus” kifejezéshez hasonlóan, de hatásosabban írja le, értelmezi a kulturális piac által képviselt formalizált, szakértelmen alapuló közvetítő rendszert.

A hozzászólások érintették a világörökségi mozgalomban rejlő ambivalenciát. Egyrészt remélhető, hogy a világörökség pozitív hatást gyakorol a gondolkodásmódra, az értékeket tudatosítja, továbbá a település- és területfejlesztés mintáit nyújthatja az önkormányzatok számára. Másrészt azonban a létező államhatárok mentén szervez örökséget, az államokat egymás elleni vetélkedésre készíti a helyszínek nevezése során (erre az országhatárokon túlyúló nevezések kínálhatnak valamiféle gyógyírt). A helyi kultúra örökséggé kreálása nemhogy nem védi meg annak hagyományos szerkezetét, hanem szétzilálhatja azt. Az örökségvédelem helyett így örökséggyártás lép elő. Ilyen tapasztalatok játszanak közre abban, hogy egyes országok már a világörökség logikájától eltávolodva igyekeznek megoldani az örökségvédelmet. Magyarországról nézve a világörökség egyneműsítő logikáját – a határon túli magyar kulturá-

lis értékekre is tekintettel –, az állományvédelemnek, az átgondolt digitalizálásnak, az interneten való közzétételnek stratégiai jelentősége lehetne a kulturális külpolitikában, és ellensúlyozhatná a globális hatást.

Tanulmányom legjobban talán az állami centralizáció és társadalmasítás fogalom-párja által összegezhető: ennek realitásáról és alternatíváiról alkothattunk képet a magyarországi intézménytörténet, az interjúk áttekintése során. Különösen a kerekasztal-beszélgetés alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az örökségfogalom bővülése során éppen azok a területek vethetik fel a legizgalmasabb kérdéseket az örökséggel kapcsolatos tevékenységek szereplői, elemzői számára, amelyeket az állam a maga eszközeivel nem kezel, nem tud lefedni. Ez lehet jó vagy rossz, de mindenképp érdekes, mi zajlik majd ezeken a területeken: az sem mindegy, hogy betöltetlen hiátusként vagy szabad terepként gondolunk-e rájuk. A tudományok számára pedig az örökség témája, ha úgy tetszik, interdiszciplináris találkozási ponttá válhat – ahol lehetőség nyílik egyfajta szintézisre, miközben az a kockázat sem hanyagolható el, hogy a téma diszciplináris határai egyeztetés és többleteredmény nélkül oldódnak fel. Az interdiszciplináris látásmód, amely néhány évtizede még izgalmas újdonságnak számított, mára kissé régiesen csengő jelszó lett a tudományokban, amelyek éppen a felületesség kísértései miatt tekintenek erre jogos kétkedéssel. Mégis megfontolandó, nem rejlik-e benne annyi potenciál, hogy egy jelenleg sok izgalmat magában rejtő újdonság, az „örökség” tágasságával számoló tudásforma alakítását – saját értékfogalmaikból kiindulva – a kellő időben kézbe vegyék a tudományok.

IRODALOM

- BOZÓKI Lajos 1996. Politika és tudomány. A Műemlékek Országos Bizottságának megújulása Gerevich Tibor irányítása alatt (1934–45). In Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem kezdetei*. Budapest: OMvH.
- CSÁSZÁR László 1996. A műemléki munka kezdete és szervezetének kialakulása Magyarországon In: Császár László (szerk.): *A műemlékvédelem Magyarországon*. Budapest: Képzőművészeti Kiadó.
- CS. PLANK Ibolya – CSENGEL Péter 1996. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága és a magyar műemlékvédelem kezdetei. In Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem kezdetei*. Budapest: OMvH.
- DERCSÉNYI Dezső 1980: *Mai magyar műemlékvédelem*. Budapest: Magvető.
- GERŐ László 1958. *Építészeti műemlékek feltárása, helyreállítása és védelme*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- LOWENTHAL, David 1998. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MAROSI Ernő 1991: Válaszút a magyar műemlékvédelem. *Pavilon*.
- FEKETE Ilona 1998. Műemlékvédelem a kormánystruktúrában és az OMvH-n belül – Interjú Entz Gézával. *Műemlékvédelem*, 6.
- NAGY Mihály 2003. A régészeti örökség védelme Magyarországon. In Visy Zsolt (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest: NKÖM – Teleki László Alapítvány.
- PETRAVICH András 1992. *Országos Műemlékvédelmi Hivatal*. Budapest: TKM Egyesület.
- ROMÁN András 1993. A történeti városok kartájának története és tanítása. In *Entz Géza 80. születésnapjára*. Budapest: OMvH.
- ROMÁN András 2002. *Karták könyve – Műemlékvédelmi dokumentumok gyűjteménye*. Budapest: ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság.